УДК: 94(477.8) «1944/1953»

Старжець Володимир
здобувач кафедри історії України
Рівненського державного гуманітарного університету
(науковий керівник д.і.н. доц. Давидюк Р. П.)

ОПІР ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ РАДЯНСЬКОМУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМОВІ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1944-1953 РР.)

В науковій статті на основі критичного аналізу архівних документів та верифікації праць українських істориків простежено місце шкільної молоді західних областей УРСР у ідеологічно-пропагандистському протистоянні ОУН і радянської влади. Визначені основні форми та методи інтелектуального опору учнів сталінській тоталітарній системі. Обґрунтовано, що будь-які прояви інакомислення серед учнів західноукраїнських шкіл блокувалися та піддавалися переслідуванню зі сторони радянських державних структур.

Ключові слова: освіта, школа, інтелектуальний опір, пропаганда, тоталітарний режим, ОУН, західні області УРСР, післявоєнний період.

Starzhets Volodymyr

Resistance of school youth to the Soviet totalitarian regime in the western regions of the Ukrainian SSR (1944-1953 years).

In a scientific article, based on a critical analysis of archival documents and the verification of the work of Ukrainian historians, the place of school youth of the western regions of the Ukrainian SSR in the ideological and propaganda confrontation of the OUN and Soviet power was traced. The basic forms and methods of intellectual resistance of pupils the Stalin totalitarian system are determined. It is substantiated that any manifestations of dissent among Western Ukrainian school students were blocked and persecuted by Soviet state structures.

Keywords: education, school, intellectual resistance, propaganda, totalitarian regime, the OUN, the Western regions of the Ukrainian SSR, post war period.

Старжец Владимир

Сопротивление школьной молодежи советскому тоталитарному режиму в западных регионах УССР (1944-1953 гг.)

В научной статье на основе критического анализа архивных документов и верификации работ украинских историков прослежено место школьной молодежи западных областей УССР в идеологически-пропагандистском противостоянии ОУН и советской власти. Определены основные формы и методы интеллектуального сопротивления учеников сталинской тоталитарной системе. Обосновано, что любые проявления инакомыслия среди учеников западноукраинских школ блокировались и подвергались преследованию со стороны советских государственных структур.

Ключевые слова: образование, школа, интеллектуальное сопротивление, пропаганда, тоталитарный режим, ОУН, западные области УССР, послевоенный период.

Постановка проблеми. В умовах сучасної інформаційної війни актуальним залишається вивчення прийомів та методів агітаційно-пропагандистської боротьби між українським націоналістичним підпіллям та комуністичною владою у післявоєнний період. Значний науковий та суспільний інтерес викликають дослідження участі широких верств населення у русі опору сталінському тоталітарному режимові у 1944-1953 рр. Особливо важливим у цьому плані є вивчення настроїв учнівства, їх ставлення до комуністичної ідеології та прояви інтелектуального опору у західноукраїнських школах.

Метою наукової статті є з’ясування місця шкільної молоді у загальній картині ідеологічного протистояння українського національно-визвольного руху та радянської влади у західноукраїнському регіоні в післявоєнний період. Для цього проаналізовано участь школярів областей Західної України у русі опору сталінській тоталітарній системі.

Аналіз джерел та історіографії. Джерельну базу наукової статті склали архівні документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) [15], Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) [16-20], Державному архіві Івано–Франківської області [3; 4] та Державному архіві Рівненської області [5-7]. Важливий фактичний матеріал міститься також в опублікованих збірниках матеріалів, зокрема у 5 та 6 томах нової серії «Літопису УПА» [11; 12].

Процеси збройного та ідеологічного протистояння українського підпілля з радянською владою проаналізовані у працях А. Кентія [10], І. Патриляка [13]. О. Іщук [8; 9], Р. Давидюк [2], О. Стасюк [14], Т. Галицька-Дідух [1] та ін. у своїх працях зосереджували увагу виключно на ідеологічно-пропагандистському складнику повстанської боротьби.

У післявоєнний період національний рух опору на теренах Західної України набув нових форм і методів боротьби. Серед тих, хто виступав проти сталінської тоталітарної системи були й зовсім юні учасники боротьби – учнівська молодь. Незважаючи на процеси «другої радянізації» у регіоні та тиск репресивних органів, серед українського учнівства поширеними залишалися націоналістичні погляди. Юнацтво, як і інші групи населення західноукраїнських областей, не сприймало методів радянського управління, знаючи про їх зміст і наслідки режиму ще з 1939-1941 рр. Подібним настроям місцевої громади сприяла також діяльність українських націоналістів, які після завершення війни робили ставку на власні сили, насамперед на молодь, як авангард у боротьбі проти комуністичного режиму за побудову незалежної держави. Радянська сторона також була налаштована рішуче, керуючись гаслом: коли ворог не здається, його знищують [10, с. 324].

Національні сили вважали, що «тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану» [7, арк. 1-2]. Відсутність соборної української держави призводила до низки негативних тенденцій, що

варіювались від фізичного винищення національно свідомого та соціально активного елементу до руйнування національного організму суспільства.

Повернення більшовицької влади у 1944 р. на територію Західної України, посилення тиску на населення, нав'язування своєї політики, ускладнювали можливості ОУН з проведення масштабної скоординованої діяльності серед учнів та студентів. Ризики провалу недосвідченої у підпільній роботі молоді змусили ОУН відмовитися від її масового залучення до «Юнацтва» та перейти до конспіративних методів боротьби. Особливо рельєфно це почало простежуватись у 1946-1947 рр., після переходу всієї структури ОУН до глибоко законспірованої діяльності [8, с. 91]. Водночас, у багатьох районах, насамперед сільських, тривала активна робота зі шкільною молоддю, а українські націоналістичні сили продовжували впливали на світогляд місцевого населення.

У боротьбі радянської влади та українського підпілля освітній простір займав визначальне місце, адже саме тут формувалась основа української нації, здійснювалось проектування майбутнього суспільства. Основні організаційні засади діяльності підпілля серед молоді визначала нова програма під назвою «Олег» (організація легальної мережі молоді). Вона реалізовувалася паралельно із двома іншими програмами підпілля: «Орлик» (поширення ідей і впливу ОУН на Схід України) та «Дажбог» (збереження кадрів ОУН). Програмою передбачались наступні завдання: підбір кандидатів із числа молоді для вступу в ОУН і працю з ними в індивідуальному порядку; створення широкої мережі молодих симпатиків (прихильників) ОУН, які б, проживаючи легально, могли б виконувати різні завдання; поширення нових форм і методів роботи з юнаками, які б гарантували конспіративність у роботі [8, с. 94].

Ідеологи ОУН розділяли молодь на декілька груп: 1) пасивні, не заглибились в сучасну дійсність; 2) молодь яка свідома, критично мислить але не здатна активно боротись; 3) реагує на виклики часу, але не завжди доцільно, без системи; 4) юнацтво, що активно бореться [5, арк. 68]. Ідеалом

національного виховання вважалась національно свідома, політично думаюча, соціально активна та рішуча в своїх діях людина [6, арк. 1 зв.].

Підпілля бачило в молоді не лише резерв для боротьби, але й відчувало відповідальність за її майбутнє, тому піклувалось про умови виховання та розвитку юнацтва. У роботі серед учнівської молоді ОУН рекомендувала своїм низовим організаціям: давати вчителям настанови, щоб навчали дітей у національному дусі; відвідувати школи, проводити уроки української історії [17, арк. 13]. Розповідаючи про боротьбу УПА, наводити приклади допомоги повстанцям з боку дітей, а також вивчати та співати революційних пісень; агітувати щоб учні не вступали до піонерської й комсомольської організацій; викривати злочини більшовиків [18, арк. 72]. Підкреслювалося, щоб «не залишати молодь на самоті, піклуватися про неї, вести за собою, виховувати в дусі відданості ОУН і ненависті до радянської влади» [18, арк. 72]. Особливу увагу повстанці зосереджували на вимозі не вступати до комсомолу, адже ця організація покликана була виховувати відданих комуністичній партії людей, залучати молодь до боротьби проти українських націоналістів та їх ідей [3, арк. 2 зв.].

Програми ідеологічної та політичної роботи з населенням розробляв політичний штаб, а керував ідеологічно-пропагандистською роботою референт пропаганди Проводу ОУН (б), якому підпорядковувалися крайові, обласні, окружні та повітові осередки пропаганди [1, с. 254]. Намагаючись контролювати систему освіти, українське підпілля активізувало пропагандистську роботу серед школярів, студентської та робітничої молоді за допомогою видавничої літератури. У вказівках Проводу зазначалось: «Поява журналу для молоді – справа дуже бажана. Ми зараз ведемо підпільну революційну боротьбу, тому журнал для молоді повинен передавати її традиції і досягнення цієї боротьби, готувати молоде покоління, здатне замінити нас в цій революційній боротьбі» [14, с. 74]. Починаючи із 1948 р., крайові осередки пропаганди були зобов’язані видавати газети та журнали для молоді. Видання «Молодий революціонер» (1948–1953), «На чатах» (1946–1948), «На зміну»

(1946–1950), «Юнацький шлях» (1946–1947), «За Україну!» (1948–1950), «Малі друзі» (1949–1950) та ін. охоплювали впливом всі вікові категорії молоді, протистояли радянській пропаганді. Та все ж найбільш поширеним засобом впливу на учнівську молодь залишалися листівки, зважаючи на нескладний спосіб їх виготовлення та можливість масового поширення.

Розуміючи, що у школі, під впливом вчителів формується особистість та світогляд учнів, українські повстанці намагалися контролювати шкільне життя. Наголошуючи на великій виховній ролі вчителя, керівники підпілля розробили спеціальні інструкції для вчителів, у яких пояснювали на яких засадах потрібно навчати дітей, зауважували на важливості протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували із східних областей УРСР, підпільники обов'язково проводили виховні бесіди, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи іншої дисципліни [13, с. 521].

У політиці більшовицької влади освіта також займала пріоритетну роль. Від керівників обласних відділів освіти та педагогічних колективів вимагалося виконувати та пропагувати закон про загальне, обов'язкове навчання: «піднести ідейність у навчанні і вихованні, формувати в дітей матеріалістичний світогляд на основі постулатів радянської науки. Викорінювати формалізм і безідейність в роботі вчителя» [15, арк. 1]. В площині освіти, насамперед в школах мало відбуватись творення «нової радянської людини», тому метою комуністичного виховання в Україні було нищення історичної пам'яті народу, орієнтація молоді на замкнуту та часто сфальсифіковану комуністичну науку [5, арк. 68].

Отже, у післявоєнний період боротьба між радянською владою та українським націоналістичним підпіллям за вплив на молодь набула надзвичайно гострого характеру. На юнацтво, насамперед школярів, обидві сторони покладали великі надії, тому не шкодували сил та використовували різні засоби впливу на них. Провідник ПЗУЗ (північно-західні українські землі) Василь Галаса – «Орлан» в одному зі своїх листів за 1949 р. писав: «Для нас справа виховання молодих керівних кадрів у найближчий час – питання життя та смерті» [8, с. 94].

Антибільшовицькі настрої серед населення західних областей УРСР та проведена українським підпіллям пропагандистсько-виховна робота у середовищі молоді не минула безслідно. Звіти радянських силових та партійних структур засвідчують, що робота українського націоналістичного підпілля із залучення молоді на свій бік давала вагомі результати. Зокрема перший секретар Львівського обкому партії Іван Грушецький гостро критикував представників місцевих партійних органів за те, що «в області не ведеться систематична повсякденна робота серед молоді. Молодь мало залучена до участі в роботі культурно-освітніх установ, мало створено первинних комсомольських організацій в селах» [16, арк. 50].

Начальник обласного управління НКДБ в Станіславській області описував діяльність українського підпілля серед молоді безпосередньо на місцях наступним чином: «Оунівці і УПА приймають міри з націоналістичної обробки молоді в віці від 14 до 18 років. В цей період вони вивчають історію України, різну націоналістичну літературу. Крім того на практиці йдуть в розвідку. В якості вчителів використовується інтелігенція» [3, арк. 51]. Після проходження навчання молоді учасники ОУН вливались в ряди УПА, здійснювали різну практичну та організаційну роботу в підпіллі або «легалізовувались» в радянському середовищі для конспіративної роботи. На одній із закритих міжобласних нарад завідуючих обласних відділів народної освіти підкреслювалося, що націоналістичні ідеї серед школярів мають значний вплив, а це у свою чергу призводить до того, що учні долучаються до боротьби проти радянської влади, не розуміють комуністичної ідеології у шкільних предметах. Наводився приклад, як в одній із шкіл західних областей учениця попросилася вийти з класу, їй дозволили, і за п’ять хвилин вона розклеїла пачку листівок націоналістичного змісту [20, арк. 3].

Поширеними стали справи по викриттю молодіжних українських організацій. Зокрема, у травні 1946 р. у с. Новомильськ Здолбунівського району Рівненської області радянські спецслужби викрили юнацьку організацію у складі чотирьох учасників та восьми прихильників. Слідчі відзначали, що

учасники «підготовлювались для боротьби з радянською владою… проходили військовий вишкіл, вивчали тактику наступу і оборони в цілях повстання в націоналістичному дусі… серед них проводились заняття по вивченню історії України, 10 заповідей українського націоналіста. Виготовляли листівки… на будинку поблизу сільради Новомильська вивісили жовто-блакитний націоналістичний прапор» [18, арк. 47-49]. Звинувачення, які учасникам організації інкримінували слідчі – підготовка до відкритої боротьби та участь у націоналістичному повстанні – виглядало м'яко кажучи сумнівно, враховуючи той факт, що група була малочисельна, не мала зброї та зв'язків із підпіллям ОУН чи загонами УПА. Водночас те, що молоді люди поставили під сумнів «щасливе і безхмарне життя у Радянському Союзі», не були «відданими комуністичному режиму», як того вимагали партія і уряд, і було їх справжньою виною. «Злочином» слідчі вважали також те, що молодь активно цікавилася національним життям, читала історію України, вивчала націоналістичну літературу.

У с. Сілець Велико-Мостівського району Львівської області була ліквідована молодіжна організація, що складалася із 5 учнів місцевої середньої школи [9, с. 236]. Очільником її був Юрій Сагайдак, 1928 р. н., що у минулому перебував у лавах УПА. У 1946 р. він, виконуючи завдання підпілля, прийшов з повинною та вступив на навчання до 10 класу Сілецької середньої школи, де й організував націоналістичну групу. Учасники організації займалися поширенням листівок та навіть здійснили декілька терористичних актів проти радянського активу [9, с. 236].

Участь учнів у національному русі, допомога підпільникам, читання заборонених книг та літератури, особливо на зібраннях, чи навіть виявлені факти зацікавлення національною історією кваліфікувалися радянською владою як «злочин проти народу» та «зрада батьківщині». На такі дії радянська влада реагувала звичними для неї методами – репресіями. У статті, вміщеній в підпільному журналі «Самостійність», зазначалося, що дуже великий відсоток від усіх заарештованих НКВС становила молодь. У травні 1945 р. масові

арешти відбувались серед шкільної молоді в Тернополі, у листопаді 1945 р. – у Бережанах та Бучачі [8, с. 93]. У м. Ковель Волинської області у січні 1946 р. було заарештовано 80 осіб, з яких 70 % – школярі [8, с. 93]. Подібні арешти проходили у більшості райцентрів Волинської області.

Молодіжні підпільні націоналістичні організації виникали і в містах, зокрема, в Рівному. Одна з таких організацій, що мала назву «Юнаки» складалася із старшокласників рівненських шкіл № 1 та № 2: Ярослава Клепача, Степана Куйбіди, В'ячеслава Новака, Олександра Омельчука, Людмили Негребецької, Лідії Дзівак, Георгія Безсонова, Раїси Судик, Володимира Кулія та ін., загалом дванадцять осіб [2, с. 468]. Основними формами роботи молодіжної групи було збирання медикаментів, зброї, проведення агітації, поширення листівок. Відомо, що організація підтримувала зв'язки з націоналістичними молодіжними організаціями Рівненського, Гощанського та інших районів Рівненської області. Водночас «Юнаки» підтримували контакти з УПА, завдяки їхнім старанням упівцям передавались медикаменти та зброя.

У спецповідомленні Транспортного відділу МДБ Львівської залізниці від 23 травня 1947 р. інформувалося про ліквідацію у кінці травня 1947 р. молодіжної націоналістичної організації серед учнів 9 та 10 класів середньої школи № 8 (або № 9 – номер школи в документах різниться) м. Львова. До її складу входили 16 юнаків, керівником був Т. Н. Драган, учень 9 класу [9, с. 35]. Своїм завданням ця організація вважала боротьбу проти радянської влади за створення Самостійної України, придбання зброї та боєприпасів, вивчення націоналістичної літератури, виготовлення і розповсюдження антирадянських листівок, для друкування яких за власні кошти були придбані дві невеликі типографії [11, с. 368]. Учасники молодіжної організації до свого арешту встигли розповсюдити кількасот листівок по місту Львову і його околицях.

У м. Скалаті Тернопільської області 19 листопада 1948 р. було викрито учасників української молодіжної націоналістичної організації «Мета» під керівництвом Ярослава Демківа, на псевдо – «Богун», 1929 р. н., учня 9 класу середньої школи цього міста. Члени організації збиралися разом та

обговорювали майбутнє видання газети під назвою «Вільна думка», а також листівок і звернень [12, с. 434]. Учасник «Мети» Михайло Лешинин, працюючи у типографії Тернопільської обласної газети, зміг надрукувати 6 листівок, 100 гасел і 4 примірники газети, але згодом діяльність молодіжної організації викрили органи МДБ, а всіх учасників було заарештовано.

Звіти партійних структур та органів держбезпеки свідчать, що учні часто здійснювали антирадянську діяльність під впливом вчителів. Зокрема, у Герасимовській семирічній школі Станіславської області вчитель Попадюк «при створенні комсомольської організації в школі, проводив ворожі впливи проти Ленінського комсомолу і всіляко гальмував ріст комсомольської організації», його дії було «викрито», а самого заарештовано [4, арк. 55].

Варто відмітити, що навіть після спаду активної фази збройної боротьби УПА і розгрому значної частини підпілля ОУН, учні західноукраїнських шкіл продовжували чинити опір сталінському тоталітаризму. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР від 8 червня 1950 р. один з доповідачів говорив, що українські націоналісти продовжують впливати на молодь, як доказ наводив наступне: «У нас в одному селі в 7 класі (!) прийшлося посадити 4 учні за антирадянські дії, за розповсюдження листівок і т. д.» [16, арк. 21].

Таким чином, учнівський опір радянській владі та неприйняття комуністичної ідеології на теренах західних областей УРСР у післявоєнний період набув масового характеру та локально продовжувався до середини 1950-х років. Основними методами та формами діяльності антирадянськи налаштованої частини школярів та молоді у 1944–1953 рр. було створення законспірованих юнацьких організацій, розповсюдження літератури, листівок серед населення, іноді їх друк; усна антирадянська агітація у найрізноманітніших формах (збори, дискусії, обговорення); самоосвіта та накопичення знань з історії України, національної культури, географії через підпільну літературу; виконання завдань підпілля ОУН щодо зібрання потрібної інформації. Згодом молодь переходила у підпілля, долучалася до

участі у збройній боротьбі, до здійснення терористичних актів проти радянських активістів і представників влади.

Висновки. Вплив українського націоналістичного підпілля на учнів західних областей УРСР у післявоєнний період значно ускладнював відновлення радянської влади та поширення комуністичних впливів у регіоні. Національні ідеали у післявоєнний період знаходили підтримку та широке розуміння серед значної частини шкільної молоді в західноукраїнському регіоні. Радянська влада довгий час боролася з проявами національної свідомості серед учнів та жорстоко поборювала їхню участь у різних видах спротиву.

Джерела та література

1. Галицька–Дідух Т. Військове й ідеолого–політичне протистояння УПА та ОУН(б) і радянських каральних структур у 1944–1945 рр. (на прикладі Станіславської області) / Т. Галицька–Дідух // Галичина. – 2013. – Ч. 22 –23. – С. 252–263.
2. Давидюк Р. П. Рівненська українська націоналістична молодіжна організація у післявоєнний період / Р. П. Давидюк // Реабілітовані історією: У 27 томах. Рівненська область Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заст. голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.); редколегія тому (співголова В. М. Королюк, співголова Ю. М. Торкунов, відпов. секретар А. А. Жив'юк та ін.). – Кн. 1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 468 – 484.
3. Державний архів Івано–Франківської області (Держархів Івано–Франківської обл.), ф. П-1, оп. 1, спр. 162.
4. Держархів Івано–Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 1227.
5. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-30, оп. 2, спр. 8.
6. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 10.
7. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 52 а.
8. Іщук О. С. Молодіжні організації ОУН (1939-1955 рр.) / О. С. Іщук. – Л.; Торонто: Літопис УПА, 2011. – 944 с.

9. Іщук О. С. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми / О. С. Іщук, Н Б. Ніколаєва // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2006. – № 7. – С. 232–242.
10. Кентій А. В. Збройний чин Українських Націоналістів 1920–1956: Історико–архівні нариси / А. В. Кентій. – К., 2008. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів, 1942–1956. – 415 с.
11. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга друга: 1946–1947. / Упоряд.: В. Лозицький, І. Павленко, А. Кентій. – Київ, 2003. – 576 с.
12. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1948. Книга третя: 1948. / Упорядники: В. Лозицький, К Абрамова, І. Павленко, А. Кентій. – Київ, 2003. – 514 с.
13. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр. / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
14. Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.) / О. Й. Стасюк; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2006. – 384 с. : іл.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 15, спр. 272.
16. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 893.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1716.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2979.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 213.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 186.